

Egry Gábor – Takács Róbert

Az I. világháború közép- és kelet-európai emlékezetének mozaikdarabkáiról

*Rendhagyó beszámoló egy konferenciáról**

Világrengető események századik évfordulója alkalmából természetes, hogy mind a közérdeklődés, mind a történetírás kiemelt figyelemmel fordul a téma iránt. Az I. világháború a 20. századi történelem meghatározó eseménye – a rövid huszadik század kezdete, „öskatasztrófa”,¹ a modernitás totalitásának első valódi manifesztációja,² a szélsőségek korának felvezetője³ hogy csak néhányat említsünk a négy évig tartó és a világot valóban gyökeresen átalakító küzdelem ma is népszerű értelmezéseiből –, sem kerülhette el ezt a sorsot. A sarajevói merénylet évfordulójának közeledtével szakszerű és népszerűsítő kiadványok, tudományos és szenzációk kibányászására irányuló projektek, valamint – politikai felhangoktól sem mentes – tudományos viták tárgyává vált. Az évfordulók persze társadalmi konvenciók és konstrukciók, jelentésük és jelentőségük nem szakítható el az adott helyzettől és kontextustól, tágra nyitva ezzel az aktív emlékezetpolitika kapuját. Az Európai Unión belül ráadásul nem is csak egy szereplő, egy nézőpont számára akad hely, a nemzeti vagy állami emlékezetpolitikák mellett az európai emlékezet aktív formálása is célkitűzés. Az egységes emlékezet iránti igény azonban nehezen juttatható érvényre egy olyan esemény kapcsán, ami nem csupán győztesek és vesztesek vonatkozásában osztja meg a kontinens országait, hanem a háború következményeinek jellegében, és talán azok mélységét tekintve is. Vajon egybe terelhető-e az összeomló, majd Szovjet-Oroszországgként újjászülető cári birodalom, az Ottomán Birodalmat felváltó szekularizált, modernizáló Törökország, a semmibe tűnt Osztrák-Magyar Monarchia helyén megjelent – egymás iránti ellentéteiket és bizalmatlanságukat magukkal görgető – kis nemzetállamok, az újjászületett, nagyhatalmi ambíciókat⁴ dédelgető Lengyelország, a forradalmon átesett, de potenciális európai félhegemón⁵ szerepét megőrző Németország, a katonai összeomlástól éppen megmenekülő,

* A Politikatörténeti Intézet 2014. december 11-én rendezte meg: Memory and Memorialization of WWI in East Central Europe: Past and Present című konferenciáját. Írásunk a konferencián elhangzottakból kiindulva készült.

¹ Burgdorff – Wiegrefe 2010.

² Ecksteins 1986.

³ Hobsbawm 1998.

⁴ Ennek legfurcsább vetületére, a gyarmati tervekre lásd Baár Mónika 2014.

⁵ Diószegi 1998.

mégis győztes Olaszország, a diadalmas Franciaország és Nagy-Britannia külön-külön emlékezeteinek sora?

Közép- és Kelet-Európa felé fordulva további kérdések is felmerülnek. Miként működik ez az emlékezetpolitika és emlékezetformáló aktivitás, vagy miként csapódik le Közép- és Kelet-Európa társadalmaiban? Vannak-e közös, közép- és kelet-európai vonásai, vagy legalábbis érintkezési pontjai a nemzeti emlékezeteknek és emlékezetpolitikáknak? Miként befolyásolja mindezt az I. világháború emlékezetének története, korábbi formái? Bár a Politikatörténeti Intézet által szervezett nemzetközi konferencia tizenegy előadása távolról sem adott átfogó képet minderről, témáik és megközelítésük hasznos kiindulóponttal szolgált ebbe az irányba is. Szóba került az évfordulós aktivitás és ennek politikai háttere, a nemzeti historiográfiák jellegzetességei, az emlékműállítás, népszerű viták, mint a felelősség kérdése, a két világháború közti emlékezet és gyakorlatai, valamint a tankönyvek tartalma is. Kimeríteni ugyan egyik témát sem sikerült, de számos, regionálisnak tekinthető jellegzetesség, hasonlóság és különbség kirajzolódott, melyeket érdemes az előadások pusztán ismertetésén túl is számba venni.

Mindenekelőtt fontos kiemelni, hogy a közép- és kelet-európai országok esetében a háború emlékezetét hosszú ideig kivétel nélkül a végkifejlet emlékezete dominálta és részben dominálja ma is, ami sajátos módon nem egyszerűen azt jelenti, hogy egy ország győztesként vagy legyőzöttként fejezte be a háborút 1918 novemberében és később erre emlékezett. Függetlenül attól, hogy egy állam a háborúnak köszönhette létét, a győztesek vagy vesztesek közé tartozott, az államalakítás, az állam területének változásai olyan jelentőségre tettek szert, hogy az emlékezetpolitika is ezt állította előtérbe. Az esetek többségében ez szorosan összefüggött az adott államok legitimitációjával is, a háborút követő rendezés vagy éppen a háború végén bekövetkezett, olykor csak képzelt nemzeti forradalom formájában. Ez az emlékezet, tartalmát tekintve, természetesen már nem sok hasonlóságot mutat vesztesek és győztesek esetében, de az emlékezet fókusza mégis azonos. Nem a háború társadalmi élménye, négy év lenyomata a frontarcokban résztvevők és a hátszágban maradottak tudatában, illetve az átrendeződő társadalmi viszonyok határozzák meg azt, hanem az összeomlás vagy éppen államalapítás szinte csak pillanatnyi eseménye a fontos. A háború előtti világhoz, illetve a birodalomhoz fűződő kapcsolat, a kontinuitás vagy megszakítottság kérdése persze Ausztriát és Magyarországot elválasztja a többi utódállamtól. Az utóbbiak kifejezetten a Monarchiával szemben legitimálták magukat és a háborút is ennek igazolására használták fel. De ha figyelembe vesszük azokat a kísérleteket, melyek – akár a historiográfián belül is – Magyarországon a dualista korszakkal való szakítást szorgalmazták,

vagy a Monarchia emlékezetét övező bizonytalanságokat Ausztriában, akkor már nem is olyan jelentős a távolság a kétféle emlékezet között.⁶

Az elmúlt száz év azonban nem hagyta teljesen érintetlenül az I. világháború emlékezetének ezt az alapstruktúráját. Az előadások (Petra Svoljšak, Vajda Barnabás, Ivan Hrstić) egyik közös eleme volt az I. világháború hivatalos emlékezetének és vele az emlékeztetésnek a megváltozása a II. világháborút követően. Ez azonban nem elsősorban az jelentette, hogy a végkifejlet helyett vagy mellett a háború maga is jelentős szerepet kapott volna az emlékezetpolitikában, hanem azt, hogy a korábbi legitimációs forrás, esetenként alapító mítosz jelentősége változott meg. Mindenekelőtt a második Jugoszlávia esetében volt megfigyelhető, hogy az állam legitimációját a II. világháború eseményeiből merítette, az I. világháború pedig kifejezetten háttérbe szorult. De, ha nem is hasonló mértékben, szintén leértékelődött annak jelentősége más országokban is.

A rendszerváltást követően viszont immár nem elsősorban a két világháború egymáshoz való viszonya jelentett kihívást és problémát, hanem az európai emlékezettel kapcsolatos elvárások.⁷ Az I. világháborút az európai emlékezetet egyre inkább meghatározó Holokauszt, valamint a kommunizmus emlékezetének politikája szorította háttérbe. A keleti és nyugati európai emlékezet „vitájában” – ami lényegében arról szól, hogy a kommunizmus elfogadható-e a Holokauszttal azonos jelentőségű traumaként és szenvedésként – az I. világháború közép- és kelet-európai emlékezete is másodrendű kérdés volt az évfordulóig. Viszonya az európai emlékezetet meghatározó két nagy traumához ritkán vált problémává, talán csak Magyarország jelentett kivételt. Itt az egyre inkább politikai választóvonalak mentén rendeződő emlékezet- és történetpolitikák Trianon és a hozzá való viszony problematizálása révén mégis csak beillesztették az I. világháború hagyományos, annak végkimenetelére fókuszáló emlékezetét az új emlékezetpolitikai konstrukcióba, és összekapcsolták a Holokauszt valamint a kommunizmus emlékezetével is.⁸

Ez persze sok esetben inkább a régi, a két világháború közt is népszerű, az összeomlás okait kereső, vagy éppen a magyar háborús felelősséget tagadó diskurzusok felelevenítését jelenti, máskor, pl. a Tisza István kutatás, sőt kultuszépítés keretében pedig annak újrafogalmazását. Ez megint nem egyedi, magyar jelenség, mint Erwin Schmidl előadásában megállapította, a Monarchia háborújáról szóló, először 1994-ben megjelent, 2013-ban átdolgozott formában ismét kiadott alapmű,⁹ Manfred Rauchensteiner munkája első változata még Berchtold

⁶ Szekfű Gyula 1920; Romsics Gergely 2010.

⁷ Mark 2010; Pakier – Stráth 2009.

⁸ Egry 2012; Dornbach 2014.

⁹ Rauchensteiner 1994, 2013.

külgügyminiszter és Conrad von Hötzendorf háborús felelősségét hangoztatta, az új, aktualizált kiadás azonban már sokkal megengedőbb velük. Aleksandar Miletic pedig arra mutatott rá, hogy Szerbiában, igaz nem kis részben Cristopher Clark bestsellerré lett, és a háborús felelősség vonatkozásában revizionistának tartott munkája nyomán, ismét előtérbe került nemcsak a felelősségről folytatott vita (Szerbia felelősségét a történészek nagyobb része egyébként elveti), hanem Gavrilo Princip, illetve az orosz szövetséges kultusza is. Ha ehhez hozzávesszük még a Cseh Köztársaságot, ahol a társadalmi emlékezetet ma is meghatározzák azok az alapító atyák (Masaryk és Beneš), akiknek a kultuszára, a Monarchia felbomlásában játszott világháború alatti szerepének mitizálására már az első Csehszlovák Köztársaság is épült,¹⁰ akkor azt láthatjuk, hogy a közvetlenül a világháború után kialakult mintákhoz való visszatérés inkább trend, mint kivétel Közép- és Kelet-Európában.

Ezen belül természetesen többféle mintát is megragadhatunk, miközben nyilván nem tévedünk nagyot, ha a régi minták felelevenítése egyik fontos okának az elmúlt 25 év vonatkozó kutatásainak hiányát tekintjük. Igaz, ezek már az alapító mítoszok létrejöttük is hiányoztak, miközben úgy tűnik, hogy maguk a mítoszok is hozzájárultak ahhoz, hogy a háború emlékezete meglehetősen egyoldalú maradjon. Persze a két világháború közti korszakot még a világháború historiográfiájának első generációja¹¹ határozta meg a maga had- és diplomáciatörténeti érdeklődésével és, legalábbis a vesztes államok esetében, a felelősséget firtató, illetve olyan, finoman kontrafaktuális kérdéseivel, mint: meggyerhető lett volna a háború katonai eszközökkel? Illetve: elkerülhető lett volna a háború?) Azt is látni kell azonban, hogy az alapító mítoszok sokszor szükségszerűen nyomták el az emlékezet bizonyos formáit és lehetőségeit. A vesztes államok, így Magyarország esetében, a tördöfés-legendák, a háborús megpróbáltatásból kinőtt forradalmak elítélése nem sok teret hagytak a háború társadalmi élményének megjelenítésére, legfeljebb a magukat a kötelességteljesítés alól kivonó és nyereszkesző zsidók képének formájában¹² terjesztett antiszemita konstrukcióknak engedtek teret. Elvégre, amennyiben a háború mégiscsak felforgatta a társadalmat, akkor az összeomlás sem csupán véletlen vagy összeesküvés eredménye volt. Azokban az országokban pedig, ahol több nemzeti elit próbált egy közös keretben elhelyezkedni, különösen amennyiben eltérő oldalon álltak a háború idején, az ellentétes élmények egyidejű megjelenítése vagy azok emlékezete szintén az állam legitimitációját veszélyeztette. Különösen látványos volt ez Jugoszlávia esetében (Svoljšak, Hrstić), ahol lényegében csak a szerb hadsereg harcainak és az antant oldalán harcoló önkénteseknek az emlékezete vált a hivatalos,

¹⁰ Orzoff 2008.

¹¹ Winter – Prost 2005.

¹² Ami viszont paradox módon már a háború terméke volt. Bihari 2008.

történetírással is támogatott emlékezet részévé. Az Isonzó front emlékezetét például teljesen elhallgattatták, noha a határ másik oldalán, a fasiszta Olaszországban olykor monumentális méretekben jelentkezett az emlékezetpolitika. Legfeljebb csak a veteránok ápolhatták emlékeiket, ám a Monarchia hadseregében szolgáló egykori katonák jogilag (pl. nyugdíjügyekben) is hátrányos megkülönböztetésnek voltak kitéve. De konfliktusok jellemezték a területükben kiegészült győztes államok, vagy éppen a feltámasztott Lengyelország emlékezetpolitikáját is. A szlovák elit egy része már viszonylag korán átértelmezte Csehszlovákia születését és benne a szlovákok szerepét – hangsúlyozta Slávka Otcenásová. A csehek mellett magyarországi szlovákok szerepét, és az egységes Csehszlovákia feltételes jellegét, ideiglenes voltát hangsúlyozták. Romániában az a kérdés generált a politikai tétet sem nélkülöző vitákat, hogy vajon az erdélyi románok egy forradalmi aktussal lerázták-e magukról a magyar elnyomást, vagy az Ókirályság szabadította fel őket.¹³ Végül Lengyelországban az ukránok és a lengyelek egymáshoz való viszonyát nem kis mértékben terhelte az 1918-ban lezajlott ukrán-lengyel háborúskodás, mindenekelőtt az emlékezhellyé formált Lwów/Lviv/Lemberg körüli harcok.

A Lviv birtoklásáért folytatott küzdelem két világháború közti gender aspektusait Tomasz Pudlocki, a mai emlékezetpolitika nagyon aktuális kontextusát Magda Arsenicz mutatta be a konferencián. A háborúban részt vett női alakok emlékezete a két világháború közt sokkal inkább a világháborút megelőző társadalmi szerepeihez való visszatérésre épült a hagyományos női szerepek kiemelése révén, mint a háborúnak a nők társadalmi helyzetére gyakorolt tényleges hatásaira. A mai Lviv I. világháborús történetének emlékezete pedig attól függően lesz lengyel, ukrán vagy lengyel-ukrán, hogy a két ország közt milyen viszony alakul ki. Ez utóbbi probléma azonban már a két világháború közt is akut jelenség volt, különösen addig, amíg a lengyel politikusok egy Piłsudski körül tömörülő csoportja lengyel–ukrán szövetséget szeretett volna létrehozni a Szovjetunió ellen.¹⁴

Az emlékezetpolitika és az egyéni, családi, közösségi emlékezet viszonya, mint az a jugoszláviai veteránok két világháború közti „túrt, de nem támogatott” helyzetéből is látható, már 1945 előtt sem volt problémamentes. A magyarországi emlékműállítás gyakorlata, amiről Szóts Zoltán Oszkár beszélt a konferencián, inkább településcentrikus volt, noha megjelentek a szakmai, testületi, iskolai emlékművek is. Ugyanakkor – hiába kezdődött az emlékműállítás már 1917-ben – az emlékművek hamar a Trianonra való emlékeztetés helyeivé is váltak. Talán ez is hozzájárult ahhoz, hogy az emlékműállítás lényegében megszakadt 1945-ben és 1989 után sem újították fel. Természetesen ezeknek az emlékműveknek, emlékjeleknek a

¹³ Egry 2013.

¹⁴ Snyder 2005.

jelentése nem rögzített, részben éppen ez kínált lehetőséget az eltérő egyéni emlékezet lokalizálására is. Lvov/Lviv/Lemberg lengyel és ukrán temetőinek hozzáférhetőségét és közösségi jelentését általában az adott politikai kontextus határozta meg,¹⁵ legutóbb – az ezredforduló után – éppen a lengyel-ukrán együttműködés jegyében újítták fel az ukránokkal vívott harcban elesett lengyelek hősi temetőjét és emlékművét. Kevésbé exponált településeken viszont sokszor az állami emlékezetpolitikát írta felül a helyi emlékezet, illetve a gyász szokásos rítusai. A konferencián nem tárgyalt Románia esete két vonatkozásban is jó példa erre. Egyfelől a nem román elesettek, főként erdélyi szászok emlékműveinek megépítése is lehetségesnek bizonyult, noha ehhez többnyire be kellett tagozódniuk a román emlékműépítés és -ápolás országos intézményrendszerébe.¹⁶ Másfelől, noha az állami intézmények olykor még az emlékművek esztétikai vonatkozásait is meg akarták határozni, hatékonyságuk meglehetősen korlátozott maradt, és a helyi közösségek – a görög katolikus vagy a görög keletiek is – saját, hagyományos, halottakkal és emlékezetükkel kapcsolatos rítusaikat kapcsolták az új emlékjelkekhez, ezzel át is formálva azok jelentését.¹⁷ Ez persze nem jelentette azt, hogy az államilag támogatott emlékezetpolitika ne hagyott volna kézzelfogható jeleket maga után, inkább az történt, ami egyébként Csehszlovákiában a Csehszlovák Légión tagjaival, vagy Jugoszláviában a délszláv önkéntesekkel, hogy az emlékezet kettévált, egy privilegizált (sokszor materiális előnyöket is élvező) kisebb csoport, az igazi hősök emlékezetére,¹⁸ és az elesett katonákra való, az ismeretlen katona jelképében is testet öltő általános emlékezetre. Ez talán még arra is alkalmas lehetett, hogy az emlékezetnek a háború idején egymásnak ellentmondó lojalításokból (szlovén, horvát – szerbiai szerb; szlovák, cseh – legionárius) fakadó töredezettségét is jótékonyan eltakarja.

A századik évforduló egyértelműen konjunkturális időszak a történetírás számára, ez azonban nem feltétlenül jelenti azt, hogy az érdeklődés általában, vagy a háború más megközelítése iránt is nőtt volna. A tankönyvek tartalma, erről beszélt Bihari Péter, Slávka Otcenásová és részben Vajda Barnabás, arra utal, hogy az I. világháború jelentősége az oktatásban – és ebből következően a családból immár kommunikatívva vált emlékezetben is – Közép- és Kelet-Európában mindenhol csekély. Bár az utóbbi időszakban a magyarországi tankönyvek tartalma nagyobb hangsúlyt fektet a háború társadalmi tapasztalatára, ide értve a hátszínre, a háborúnak szentelt tartalom jelentős része még mindig a hagyományos kérdéseket,

¹⁵ Lagzi 2014.

¹⁶ Böttcher 2006.

¹⁷ Bucur 2008.

¹⁸ Orzoff 2010.

elsősorban a főbb csaták eseménytörténetét tárgyalja. Igaz, a történetírás nélkül a tankönyvek tartalma sem változhat meg.

A történetírás helyzete nagyjából minden közép- és kelet-európai országban hasonló. A háború historiográfiájának három generációja – ha a nyugati történetírás alapján felvázolt képnél¹⁹ halványabban, következtelenebbül is – kimutatható Csehországtól és Lengyelországtól Szlovákián át Horvátországig. Igaz, némi megkésetttség mindenhol tetten érhető, részben a szocialista történetírás okán, részben az új, nemzeti historiográfiai keretekhez való alkalmazkodás miatt 1989-et követően. Ezzel együtt a háború társadalmi hatásai ma már legalább annyira fontos témát jelentenek, mint a hadműveletek, bár a végkimenetel jelentősége a háború emlékezetében továbbra is kiemelkedő. A történetírás hiányai sokszor inkább a nemzeti történetírói közeg erőforrásainak korlátozott voltával magyarázhatóak, mint a nyitottság hiányával, vagy a ma is létező, jobbára a régi kérdéseket felújító történet- és emlékezetpolitikai agendákkal.

Ezzel együtt az évfordulós nekibuzdulás vegyes képet mutat. A régi kérdések a legnagyobb szerephez Szerbiában, részben Horvátországban és érdekes módon Romániában jutottak, igaz, nagyon eltérő módon. Szerbiában a történetírói közeg jelentős része Cristopher Clark könyvével, Szerbiának a háború kirobbanásában viselt részfelelősségének tézisével vitázva tért vissza a régi kiindulóponthoz: Szerbia agresszió áldozatává vált, az ezt elkövető Monarchiát végül jogos büntetésként sodorta el a történelem. Ez a vita némileg megérintette a horvát történészeket is, bár érthető okból sokkal kisebb intenzitással vetették magukat bele, mint szerb kollégáik. Romániában Lucian Boia könyv formájú esszéje kapcsolódik ide.²⁰ A nemzeti mítoszok tudatos lebontásában korábban is aktív Boia írása a felelősség részletesen taglalt kérdésében középutas álláspontot foglal el, revideálva Fritz Fischer tézisének a német világhatalmi törekvésekről, egyúttal kritikusan beállítva a szerb és más nacionalista törekvéseket. A román történeti emlékezetet pedig azzal kavarja fel, hogy elveti annak teleológiáját, miszerint Nagy-Románia megalakulása valójában történelmi szükségszerűség volt.

A lengyel történetírás, úgy tűnik, más úton indult el. Nemcsak a két előadás jelzi, hogy a világháború hagyományosnak tekinthető megközelítése mellett új, hangsúlyozottabban társadalomtörténeti szempontok is szerepet kapnak. A háború évfordulójára időzített könyvek közül Włodzimierz Borodziej és Maciej Górny könyve²¹ több aktuális historiográfiai trendhez is csatlakozik. A keleti front és hátszágának kutatása, szemben a világháború emlékezetét

¹⁹ Winter–Prost, 2005.

²⁰ Boia 2015.

²¹ Borodziej – Górny 2014.

mindaddig domináló nyugati hadszíntérrel csak az elmúlt évtizedben kapott lendületet.²² A megszállás gazdasági, társadalmi aspektusainak bemutatása is viszonylag új törekvés, miként a világháború végén, keleten vívott kis világháború, illetve az egész Európában elterjedt paramilitáris erőszak bemutatása is.²³

A többi országban viszont egyelőre elmaradtak a monográfiák, inkább aktuális kutatási programok, konferenciák és népszerűsítő projektek jelzik, merre is fordul az érdeklődés. Ez szinte minden esetben magába foglalja a gyakran helyi fókuszú, egy városra korlátozódó társadalomtörténetet is, ami nem biztos, hogy tudatosan, de egybe esik az évfordulós német mintával is.²⁴ Komolyabb szerepet kap a megszállási rendszerek bemutatása. Egy másik, népszerű kutatási irány a háború végének új megközelítése.²⁵ Ez nem csupán a háború kronológiai határának kiterjesztését jelenti Kelet-Európában akár az orosz polgárháború végéig, hanem a paramilitáris erőszak bemutatását is. Sokkal inkább a háború társadalmi hatásainak olyan ábrázolása a cél, ami egyúttal az átmenetet a kontinuitás és diszkontinuitás szempontjából tudja megragadni. Az erre irányuló projektek a települési mellett tematikus súlypontúak is lehetnek, például a hadsereg, a gazdasági szervezetek, az arisztokrácia átmenetét veszik szemügyre. Mindebből aztán akár regionális történeti konstrukciók is születhetnek, ahogy ez Felső-Szilézia esetében már jóval korábban megtörtént.²⁶ Fontos újdonsága számos projektnek az eredmények folyamatos népszerűsítő közzététele, a szaktörténetírás és a public history közti határvonal elmosódása is.²⁷

Mindez jórészt igaz Magyarországra is. Az állami emlékezetpolitika és az ennek keretében létrehozott intézmények azonban nem kínálnak igazi támaszt ezeknek a törekvéseknek. A különböző, eklektikus módon támogatott események, projektek nem állnak össze egy, két vagy három felismerhető kutatási iránnyá, ami persze nem zárja ki, hogy az évforduló végeztével mégis csak gazdagodjunk néhány jól sikerült, koherens munkával is.

²² Lásd pl. Liulevicius 2000, Liulevicius 2002.

²³ Gerwarth – Horne 2012; Newman – Eichenberg 2013; Böehler – Borodziej – Puttkamer 2014.

²⁴ Hristic 2013; Chikering 2009 Hellmann – Mieth 2014; Healy 2004:

²⁵ Heppner – Svorc 2012.

²⁶ Hooley 1997; Mikolajczyk 2014

²⁷ 1914-1918 online. International Encyclopedia of the First World War

Hivatkozott irodalom

1914-1918 online. International Encyclopedia of the First World War: <http://www.1914-1918-online.net/>

Baár Mónika 2014: Kis népek a nagyhatalmak árnyékában. 2000. (évf.?) 6. <http://ketezer.hu/2014/11/kis-nepek-a-nagyhatalmak-arnyekaban/>

Bihari Péter 2008: *Lövészárkok a hátszágban. Középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarorszáján*. Budapest.

Boia, Lucian 2015: *Vesztesek és győztesek. Az első világháború*. Budapest.

Borodziej, Włodzimierz – Górny, Maciej 2014: *Nasza Wojna. Europa Środkowo-Wschodnia 1914–1918*. Vol. 1. Imperia. Warszawa.

Böhler, Jochen – Borodziej, Włodzimierz – Puttkamer, Joachim von (eds) 2014. *Legacies of Violence. Eastern Europe's First World War*. München.

Böttcher, Bernhard 2006: Kontinuität des Ersten Weltkrieges im Frieden? Kriegerdenkmäler und Heldenkult bei den Siebenbürger Sachsen nach 1918. In: Roth, Harald – Hausleitner, Mariana (Hgg.): *Der Einfluss von Faschismus und Nationalsozialismus auf Minderheiten in Ostmittel- und Südosteuropa*. München, 53–72.

Bucur, Maria 2009: *Heroes and Victims. Remembering War in Twentieth-Century Romania*. Bloomington.

Burgdorff, Stephan – Wiegrefe, Klaus 2010: *Az első világháború. A XX. század őskatasztrófája*. Budapest.

Chikering, Roger 2009: *Freiburg im Ersten Weltkrieg : totaler Krieg und städtischer Alltag 1914 – 1918*. Paderborn.

Diószegi István 1998: *Bismarck és Andrássy. Magyarország a német hatalmi politikában a 19. század második felében*. Budapest.

Dornbach, Márton: Remains of a Picnic: Post-Transition Hungary and Its Austro-Hungarian Past. *Austrian History Yearbook* (44.) 255–291.

Egry Gábor 2012: „Strangers of Our Own”. “Nation”, “Republic” and “Ordinary People” in Hungary after 1989. In: Nyssönen, Heino and Vares, Mari (eds): *Nations and Their Others: Finland and Hungary in Comparison*. Helsinki, 177–210.

Egry Gábor 2013: A Crossroad of Parallels. Regionalism and Nation-Building in the First Half of the Twentieth Century. In: Blomqvist Anders – Iordachi, Constantin – Trencsényi, Balázs (eds): *Hungary and Romania Beyond National Narratives: Comparisons and Entanglements*. Oxford–Frankfurt.

- Eksteins, Modris 1989: *Rites of Spring. The Great War and the Birth of the Modern Age*. New York.
- Gerwarth, Robert – Horne, John 2012: *War in Peace. Paramilitary Violence in Europe after the Great War*. Oxford–New York.
- Healy, Maureen: *Vienna and the Fall of the Habsburg Empire*. Cambridge–New York.
- Hellmann, Birgitt – Mieth, Mathias (Hgg.): *Heimatfront: eine mitteldeutsche Universitätsstadt im Ersten Weltkrieg*. Jena.
- Hobsbawm, Eric 1998: *A szélsőségek kora. A rövid 20. század története*. Budapest.
- Hooley, T. Hunt 1997: *National Identity in Weimar Germany. Upper Silesia and the Eastern Borders*. Lincoln.
- Hristic, Ivan 2013: *Društveni razvoj Makarske od 1918. do 1929*. Doktori disszertáció, Zagreb.
- Lagzi Gábor 2014: Az ukránná vált lengyel–zsidó város. Lemberg/L'viv/Lwów – multikulturális öröksége. *Múltunk* (59.) 3. 105–128.
- Liululjevičius, Vejas Gabriel 2002: *Kriegsland im Osten: Eroberung, Koloisierung und Militärherrschaft im Ersten Weltkrieg*. Hamburg.
- Liulevičius, Vejas Gabriel 2000: *War land on the Eastern front. Culture, national identity and occupation in World War I*. Cambridge.
- Mark, James 2010: *The Unfinished Revolution: Making Sense of the Communist Past in Central-Eastern Europe*. London–New Haven.
- Mihalczyk, Andrzej 2014: *Heimat, Kircha und Nation. Deutsche und polnische Nationalisierungsprozesse im geteilten Oberschlesien (1922-1939)*. Köln–Weimar–Wien.
- Newman, John Paul – Eichenberg, Julia 2010. Introduction: Aftershocks: Violence in Dissolving Empires after the First World War. *Contemporary European History* (19.) 3. 183–194.
- Orzoff, Andrea 2008: *The Battle for the Castle. The Myth of Czechoslovakia in Europe, 1914-1948*. New York–Oxford.
- Pakier, Małgorzata – Stråth, Bo (eds) 2010: *A European Memory?* Oxford–New York-
- Rauchensteiner, Manfred 1994: *Der Tod des Doppeladlers. Österreich-Ungarn und der Erste Weltkrieg 1914–1918*. Graz
- Rauchensteiner, Manfred 2013: *Der Erste Weltkrieg und das Ende der Habsburgermonarchie*. Wien–Köln–Weimar.
- Romsics Gergely 2010: *Nép, nemzet, birodalom. A Habsburg Birodalom emlékezet a német, osztrák és magyar történetpolitikai gondolkodásban*. Budapest.

Snyder, Timothy 2005: *Sketches from a Secret War. A Polish Artist's Mission to Liberate Soviet Ukraine*. New Haven.

Švorc, Peter – Heppner, Harald 2012: *Velká doba v malom priestore. Zlomové zmeny v mestách stredoeuropského preistori a ich dôsledky (1918–1929)/Große Zeit im kleinen Raum. Umbrüche in den Städten des mitteleuropäischen Raumes 1918–1929*. Prešov–Graz.

Szekfü Gyula 1920: *Három nemzedék*. Budapest.

Winter, Jay – Prost, Antoine 2005: *The Great War in History: Debates and Controversies, 1914 to the Present*. Cambridge.